

Helene Druskowitz i Friedrich Nietzsche

Boršić, Luka

Source / Izvornik: **Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 2018, 44, 395 - 426**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:261:425983>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-04**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Institute of Philosophy](#)

Helene Druskowitz i Friedrich Nietzsche*

LUKA BORŠIĆ

Institut za filozofiju, Zagreb
luka@ifzg.hr

UDK 1(049) Nietzsche, F.
1-055.2 Druskowitz, H.
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 17. 12. 2018.
Prihvaćen: 15. 1. 2019.

Sažetak

U ovom tekstu analiziram odnos Helene Druskowitz i Friedricha Nietzschea u dvama kontekstima: u povijesnom i filozofskom, koji se u slučaju ovo dvoje ljudi izrazito filozofske naravi međusobno prožimaju. Povijesni se kontekst temelji na sačuvanoj korespondenciji među raznim korespondentima u kojoj se Druskowitz i Nietzsche međusobno spominju i komentiraju. Filozofski kontekst temelji se na Druskowitzinim filozofskim tekstovima u kojima spominje Nietzschea. Zaključak jest taj da je Druskowitz bila razočarana Nietzscheom jer on, prema njezinu mišljenju, nije uspio do kraja provesti projekt opisa svijeta kakav on bitno jest i koji bi se, nakon prosvjećenja drugih ljudi, mogao organizacijski i uspostaviti. Njezino je razočaranje tim dublje jer je uvidala snagu i moć Nietzscheove literarne genijalnosti.

Druskowitz, iako je bila radikalna feministica, ne spominje Nietzscheove mizogine stavove kojih je sigurno bila svjesna.

Ključne riječi: Helene Druskowitz, Friedrich Nietzsche, mizoginija, mizandrija, nad-čovjek, Zürich

Povijesni kontekst

Helene Druskowitz i Friedrich Nietzsche susreli su se dana 12. listopada 1884. godine, između 2 i 3 sata popodne, u čitaonici slavnog »Muzejskog društva« u Zürichu. Tako barem stoji u kratkoj bilješci koju je Druskowitz uputila Nietzscheu istog tog dana iz Züricha, pozivajući ga na susret.¹ Pisamce

* Članak je rezultat istraživanja na projektu »Hrvatske filozofkinje u europskom kontekstu«, HRZZ UIP-2017-05-1763, koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

¹ »Verehrter Herr Professor,

wäre es Ihnen wohl genehm heute Nachmittag einen Spaziergang zu machen und wollen

je potpisano »s osobitim štovanjem« (»Mit besonderer Hochschätzung«), što je vrlo svečan način završavanja pisama i, glede Druskowitzine notorne nesklopnosti praznom jezičnom uljepšavanju i kurtoaznim frazama, upućuje na to da je Druskowitz s mnogo poštovanja pristupila Nietzscheu.²

Vjerojatno je taj prvi susret vrlo dobro prošao jer Nietzsche o njemu već idući dan piše svojoj sestri Elisabeth Förster-Nietzsche (1846–1935), s kojom je cijeli život bio blizak i prema kojoj je imao ambivalentan odnos što se odražava i u nadimku koji joj je pridjenuo – »Lama«.³

»Jučer, moja draga Lama, bio je lijep dan, a tvoje je pismo dospjelo u moje ruke među samim dobrim stvarima. <...> Popodne sam otišao u dugačku šetnju sa svojom novom prijateljicom Helenom Druscowicz,⁴ koja stanuje sa svojom majkom nekoliko kuća dalje od pansiona 'Neptun'. Od svih ženskinja s kojima sam se upoznao ona je najozbiljnije proučila moje knjige, i to ne uzalud. Pogledaj jednom kako ti se sviđaju njezini posljednji spisi (*Tri engleske pjesnikinje*, među njima i Elliot koju ona vrlo cijeni) i jedna knjiga o Shelleyju. Sad prevodi engleskog pjesnika Swinburnea. Mislim da je ona plemenito i pošteno stvorenje, koje mojoj 'filozofiji' ne čini nikakvu štetu.«⁵

wir als Vereinigungs- und Ausgangspunkt das städtische Museum wählen, woselbst Sie mich (und zwar im zweitem Lesezimmer) zwischen 2–3 Uhr treffen würden?

Mit besonderer Hochschätzung

Ihre ergebenste

H. Druskowitz«

Pismo je objavljeno u: *Nietzsche Briefwechsel. Kritische Gesamtausgabe. Briefe an Nietzsche. Briefwechsel. Dritte Abteilung. Zweiter Band.* Hrsg. Giorgio Colli und Mazzino Montinari, unter Mitarbeit von Helga Anania-Hess (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1981), pismo 252, p. 469.

Druskowitz u pismu doduše krivo navodi mjesto susreta kao »das städtische Museum«, što nije postojalo, već se vjerojatno radilo o kulturno-čitalačkom društvu »Museumsgesellschaft«, koje još i danas postoji i djeluje na istom mjestu kao i prije sto pedeset godina. Usp. Brigitta Klaas Meilier, *Hochsaison in Sils-Maria. Meta von Salis und Friedrich Nietzsche. Zur Geschichte ihrer Begegnung* (Basel: Schwabe Verlag, 2005), p. 386, u bilj. 37.

² Ovdje valja spomenuti da se odnos između Nietzschea i Druskowitz tu i tamo spominje u sekundarnoj literaturi o Nietzscheovoj biografiji, no obično usput i bez neke analize, pogotovo ne filozofske analize. Tu je jedina iznimka članak: W. P. Bridgwater, »C. F. Meyer and Nietzsche«, *The Modern Language Review* 60/4 (1965), pp. 568–583, u kojem se nešto detaljnije spominje njihov odnos na pp. 570–573, no ta analiza obiluje netočnim podacima i nepotpunostima tako da je nisam uzimao u obzir osim kao informaciju.

³ Mnogi izvori navode isto podrijetlo tog nadimka. Lama je životinja koja može nositi mnogo tereta, ali isto tako zna pljuvati na one koje neprijateljski doživi.

⁴ Nietzsche na svim mjestima njezino prezime piše: Druscowicz.

⁵ »Brief an Elisabeth Nietzsche: 22/10/1884.«, u: eKGWB/BVN-1884,549, <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1884,549> (pristupljeno 21. listopada 2018), prema: *Digitale Kritische Gesamtausgabe. Werke und Briefe* (eKGWB) [*Digital Critical Edition of Nietzsche's Works and Letters*, based on the critical text by Giorgio Colli and Mazzino Montinari (Berlin – New York: de Gruyter, 1967–), edited by Paolo D'Iorio, published by Nietzsche Source, www.

Vrijedno je uočiti da Nietzsche u ovom pismu, samo jedan dan nakon što je upoznao Druskowitz, nju naziva svojom »prijateljicom«, *Freundin*, riječju koja ima posebnu težinu ne samo zbog romantične konotacije koju nosi u sebi već i zbog specijalnog značenja ženske sposobnosti za prijateljstvo za Nietzschea. Evo što on piše o ženama i prijateljstvu u Zaratustrinu govoru »O prijateljstvu« u prvom dijelu knjige *Tako je govorio Zaratustra*, koja je objavljena godinu dana prije ovog njihova susreta:

»Predugo su u ženi bili skriveni rob i tiranin. Stoga žena još nije sposobna za prijateljstvo: ona poznaje samo ljubav.

U ljubavi žene su nepravda i sljepoča prema svemu što ona ne voli. A također u znajućoj ljubavi žene postoji još uvijek prepad i munja i noć uz svjetlo.

Žena još nije sposobna za prijateljstvo: žene su još uvijek mačke, i ptice. Ili, u najboljem slučaju, krave.«⁶

Krajem kolovoza iste godine u pismu svojemu prijatelju Franzu Overbecku (1837–1905) Nietzsche piše o tome kako se pobrinuo da njihov zajednički prijatelj, kompozitor Peter Gast, bude smješten u Zürichu. »Peter Gast« je nadimak koji je Nietzsche pridjenio njihovu zajedničkom prijatelju, kompozitoru Johannu Heinrichu Köselitzu (1854–1918). Nietzsche žali Köselitzovu nesretnu umjetničku sudbinu i piše:

»Sasvim je apsurdan položaj jednog umjetnika koji se, biser u rukama, mora

nietzschesource.org]:

»Gestern, mein liebes Lama, war ein schöner Tag, und Dein Brief kam mitten unter lauter guten Dingen in meine Hände. <...> Nachmittags machte ich einen langen Spaziergang mit meiner neuen Freundin Helene Druscowicz, welche einige Häuser weit von der Pension Neptun mit ihrer Mutter wohnt: sie hat sich von allen mir bekannt gewordenen Frauenzimmern bei weitem am ernstesten mit meinen Büchern abgegeben, und nicht umsonst. Sieh einmal zu, wie Dir ihre letzten Schriften gefallen (drei englische Dichterinnen), darunter die Elliot, welche sie sehr verehrt) und ein Buch über Shelley. Jetzt übersetzt sie den englischen Dichter Swinburne. Ich meine, es ist ein edles und rechtschaffnes Geschöpf, welches meiner <Philosophie> keinen Schaden thut.«

Digitalno kritičko izdanje Nietzscheovih djela i pisama dalje u bilješkama navodim kao eKGB s naslovom i oznakom pisma.

⁶ Friedrich Nietzsche, *Also sprach Zarathustra* I–IV, hrsg. Giorgio Colli und Mazzino Montinari (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1999), pp. 72–73:

»Allzulange war im Weibe ein Slave und ein Tyrann versteckt. Deshalb ist das Weib noch nicht der Freundschaft fähig; es kennt nur die Liebe.

In der Liebe des Weibes ist Ungerechtigkeit und Blindheit gegen Alles, was es nicht liebt. Und auch in der wissenden Liebe des Weibes ist immer noch Überfall und Blitz und Nacht neben dem Lichte.

Noch ist das Weib nicht der Freundschaft fähig: Katzen sind immer noch die Weiber, und Vögel. Oder, besten Falles, Kühe.«

Hrvatski je prijevod u tekstu moj.

naokolo potepati kao neki prosjak da bi postigao da se to primijeti. Zadaća je njegovih prijatelja da ga toga poštede. (Njegova uvertira, inače, zvuči iznad očekivanja raskošno.) – On živi prikladno i s dovoljno prostora upravo ovdje u ‘Der kleine Sonnenhof’ (gdje živi i izvrsna Druscowicz sa svojom majkom) i na svoje veselje jede sa studenticama i njima sličnima <...>.⁷

Da se Nietzscheovo prijateljstvo s Druskowitz tih tjedana produbljuje, svjedoči i pismo koje je početkom studenog iste godine poslao svojoj majci Franciski i sestri. U pismu se Nietzsche žali na probleme koje ima sa svojim izdavačem Ernstom Schmeitznerom. Nietzsche je s izdavačem Schmeitznerom surađivao od 1874. do 1884. godine. Kod njega je dakle objavio svoja najvažnija djela: od *Schopenhauer als Erzieher* (*Schopenhauer kao odgajatelj*) do *Also sprach Zarathustra, dritter Teil* (*Tako je govorio Zarathustra, treći dio*). S vremenom su Nietzscheove zamjerke Schmeitzneru postajale sve žešće dok se nisu konačno razišli: Schmeitzneru je Nietzsche zamjerao to da ne promovira dovoljno njegove knjige i njegovu filozofiju, a smetao ga je također izraziti Schmeitznerov antisemitizam.⁸ U spomenutom pismu Nietzsche piše:

»Ne želim odgovoriti na Schmeitznerovo pismo koje je u međuvremenu pristiglo. On baš ništa od onoga što sam tražio nije učinio, čak nije poslao ni obračun, već

⁷ »Brief an Franz Overbeck: Ende Oktober 1884.«, eKGWB/BVN-1884,551, <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1884,551> (pristupljeno 1. studenog 2018):

»Die Stellung eines Künstlers, der, ein Kleinod in den Händen, wie ein Bettler sich herumdrücken muß, um zu bewirken, daß man's annimmt, ist gar zu absurd. Es ist die Aufgabe seiner Freunde, ihm das zu ersparen. (Seine Ouvertüre klingt übrigens über Erwarten prachtvoll.) — Er wohnt artig und geräumig hieselbst im kleinen Sonnenhof (wo auch die treffliche Druscowicz mit ihrer Mutter lebt) und ißt zusammen zu seiner Erheiterung mit Studentinnen und dergleichen <...>.«

⁸ Nietzsche u pismima Köselitzu, Overbecku i sestri Elisabeth iz 1883. godine otvoreno kritizira Schmeitznera. Primjerice u pismu Overbecku od 9. srpnja 1883. Nietzsche ovako piše: »A tko će me iskupiti od jednog izdavača kojemu je antisemitska agitacija važnija od širenja mojih misli? Ovo ovdje nisam mislio posebno uznosito izreći <...>.« (»[...] Aber wer erlöst mich von einem Verleger, der die antisemitische Agitation wichtiger nimmt als die Verbreitung meiner Gedanken? Ich meine hier nicht einmal besonders stolz zu reden — [...]«) Vidi »An Franz Overbeck in Basel«, u: eKGWB/BVN-1883,431, <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1883,431> (pristupljeno 1. studenog 2018).

Malcolm Brown ovako opisuje Nietzscheov odnos spram Schmeitznera. Vidi Malcolm B. Brown, »Friedrich Nietzsche und sein Verleger Ernst Schmeitzner. Eine Darstellung ihrer Beziehung«, *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 28 (1987), pp. 215–291, na p. 263:

»Nietzscheov dvoznačan, ako ne i proturječan odnos prema Schmeitzneru upada u oči. <...> U njegovu odnosu spram njegova izdavača zrcali se Nietzscheov odnos spram njegova čitateljstva. S jedne strane Nietzsche si priželjkuje čitateljstvo koje neće njegove knjige puko hvaliti, već bi se s njima kritički suočavalo. <...> S druge strane Nietzsche neprestano tvrdi da on nije ‘pisac’, da on ne samo ne treba popularnost i publiku, uporabimo li Wagnerov izraz, već ih čak i prezire.«

me prebacuje u novu godinu. — Volio bih da se Schmeitzneru spomene da bi pri prodaji spisā trebao misliti na, primjerice, berlinskog izdavača Oppenheima (izdavača Karla Hillebrandta i gđice Druscowicz). Hillebrand je sad mrtav – jedini koji je dosad učinio nešto za to da postanem poznat!«⁹

Premda se ovdje radi o tek usputnom spominjanju Helene Druskowitz i to u zagradi, ipak nam to mnogo govori o Nietzscheovu stavu spram nje u to vrijeme. Nietzsche sugerira svom izdavaču da bi trebao njegove spise prepustiti drugome izdavaču, Robertu Oppenheimu u Berlinu. Kao referencu Nietzsche ističe vrijednost toga izdavača, pozivajući se na to da je kod njega vrlo poznati esejist, publicist i povjesničar Karl Hillebrand (1829–1884) izdao svoje knjige: radi se o sedmosveščanoj zbirci eseja pod naslovom *Zeiten, Völker und Menschen* kao i *Zwölf Briefe eines ästhetischen Ketzers*.¹⁰ Hillebranda je Nietzsche vrlo cijenio i, kako Montinari zaključuje, Hillebrand je odgovoran za Nietzscheovo okretanje francuskoj kulturi nakon razočaranja Wagnerom i Schopenhauerom.¹¹ Dakle Nietzsche, prema ovoj bilješci u zagradama, kao referencu i preporuku da njegove knjige dođu u ruke drugome izdavaču, naime Oppenheimu, navodi i to da kod njega svoje knjige izdaje ne samo Hillebrand već i Druskowitz. Knjiga koju je Druskowitz izdala kod Oppenheima jest monografija *Percy Bysshe Shelley*, napisana 1883, a objavljena 1884. Koju je težinu i vrijednost

⁹ »Brief an Franziska und Elisabeth Nietzsche: 4./5. November 1884.«, eKGWB/BVN-1884,552, <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1884,552> (pristupljeno 3. studenog 2018):

»Auf den inzwischen eingelaufenen Brief Sch<meitzner>s will ich nicht antworten, er hat gar nichts von dem gethan, was ich forderte und nicht einmal eine Abrechnung geschickt, sondern mich bis aufs neue Jahr vertröstet. — Ich möchte, daß man Schmeitznern andeutete, er solle beim Verkauf der Schriften — z. B. an den Berliner Verleger Oppenheim (den Verleger Karl Hillebrandt's und Fr. Druscowicz) denken. Hillebrandt ist nun todt — der Einzige, der bisher Etwas für mein Bekanntwerden gethan hat!«

¹⁰ U trenutku kad je Nietzsche pisao ovo pismo izašlo je šest svezaka *Zeiten, Völker und Menschen*, sedmi je tiskan 1885. godine. Nietzsche je u svojoj biblioteci posjedovao prvi svezak pod naslovom *Frankreich und die Franzosen in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts*, drugi pod naslovom *Wälsches und Deutsches*, četvrti pod naslovom *Profile* i, kasnije, sedmi pod naslovom *Culturgeschichte*, kao i *Zwölf Briefe eines ästhetischen Ketzers*. Ti se podaci nalaze u: Giuliano Campioni, Paolo D'Iorio, Maria Criatina Fornari, Francesco Fronterotta Andrea Orsucci (hrsg.), *Nietzsches persönliche Bibliothek*, u: Thomas Böning, Wolfgang Müller-Lauter, Karl Pestalozzi (hrsg.), *Supplementa Nietzscheana* 6 (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2003), pp. 297–298.

¹¹ Mazzino Montinari, »Nietzsche – Hillebrand«, *Studia Nietzscheana* (Paris: Nietzsche Source, 7. lipnja 2014), <http://www.nietzschesource.org/SN/montinari-2014> (pristupljeno 20. listopada 2018).

to moralo imati za Nietzschea, može se razumjeti ako znamo da je Nietzsche pridavao veliku važnost izboru svojih izdavača.¹²

U istom pismu svojoj majci i sestri Nietzsche spominje kako je »vrlo lijepo smjestio Köselitza (u istu kuću gdje stanuje Helene Druscowicz sa svojom majkom) <...>.«¹³

Od sačuvane korespondencije kronološki sad slijedi jedno Druskowitzino pismo. To kratko pismo, napisano najkasnije ujesen 1884. godine i naslovljeno na Conrada Ferdinanda Meyera (1825–1898), švicarskoga pjesnika i pisca te njezina dugogodišnjeg prijatelja i svojevrsnog mentora, Druskowitz u cijelosti posvećuje Nietzscheu (sl. 1). Pismo glasi ovako:

»Veleštovani gospodine,

oprostit ćete mi što si dopuštam proslijediti Vam tako neispravne knjige. Profesor Nietzsche bi mi dugovao barem malo zahvalnosti da je čuo da sam Vašu pažnju svrnula na jedan od njegovih prvih spisa. Otada je on došao do sasvim drukčijih i višestruko novih rezultata. Njegovo se zadnje djelo zove: *Tako je govorio Zaratustra. Knjiga za sve i nikoga*. Ono pripada, mogla bih reći, u red 'svetih knjiga', veda, Starog zavjeta itd. U Nietzscheu živi nešto od duha i rapsodijskog zanosa starih proroka.

Vaša † H. Druskowitz«¹⁴

Iz samog ovoga pisma ne da se nedvosmisleno zaključiti opisuje li Druskowitz Nietzscheov stil pisanja u *Zarastri* s pohvalom ili pokudom. No, usporedimo

¹² Curt Paul Janz, *Vita di Nietzsche*, Vol. II: *Il filosofo della solitudine 1879/1888* (Roma – Bari: Gius. Laterza & Figli, 1981), p. 326: »Što je za njega [Nietzschea] to značilo, dovoljno je misliti na vrijednost koju je za njega imala izdavačka simbioza s Overbeckom kod Schmeitznera ili s Wagnerom kod Fritscha!«

¹³ »Brief an Franziska und Elisabeth Nietzsche: 4./5. November 1884«, eKGWB/BVN-1884,552, <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1884,552> (pristupljeno 3. studenog 2018): »Köselitzen habe ich schönstens einquartirt (ins gleiche Haus, wo Helene Druscowicz mit ihrer Mutter wohnt) <...>.«

¹⁴ To se pismo nalazi u rukopisu u Središnjoj knjižnici u Zürichu, u »Conrad Ferdinand Meyer Nachlass« pod signaturom Ms CFM 331.7. Transkripcija pisma predstavlja značajan problem jer je Druskowitzin rukopis jedva čitljiv. Pokušaj transkripcije je:

»Hochverehrter Herr,

Sie wollen verzeihen, daß ich mir erlaube so defekte Bücher zu übersenden. – Prof. Nietzsche wüßte mir wohl wenig dank, wenn er hörte, daß ich Ihre Aufmerksamkeit einer seiner ersten Schriften zugewendet habe. Er ist seither zu ganz anderen und vielfach neuen Resultaten gekommen. Sein letztes Werk heißt: 'Also sprach Zarathustra. Ein Buch für alle und keinen'. Es gehört, ich möchte sagen, in die Reihe der 'heiligen Bücher', den Weden, dem alten Testament u.s.w. Es lebt in N. etwas von dem Geiste und rhapsodischen Schwung der alten Propheten.

Ihre † H. Druskowitz«.

li to s pismom Meyeru od 22. prosinca 1884. godine (sl. 2), postaje jasno da se njezin stav prema Nietzscheu mijenja:

»<...> moje oduševljenje Nietzscheovom filozofijom pokazalo se samo kao *passion du moment*, kao jadna kratkotrajna buktinja. Nietzscheov proročki izričaj sad mi se čini toliko smiješan. Tko bi htio tom čovjeku odreći puninu duha i velik talent za formu? Njegova je duhovitost naime dostatna samo za to da se tankočutno izražava u formi refleksija o ovome i onome; ali nije dostatna, kao što on vjeruje, za velike filozofske probleme koje on obrađuje bez prave ozbiljnosti i sasvim površno. No dosta o tome.«¹⁵

Budući da nedostaje pisama ili nekih drugih spisa, teško je zaključiti što se to dogodilo da je Druskowitz u tako kratkom vremenu promijenila svoje mišljenje o Nietzscheu. Ako pretpostavimo da je ono ranije, nedatirano pismo prethodilo ovome od 22. prosinca, proizlazi da je Druskowitz nakon pažljivijeg čitanja *Zaratustre* preispitala svoj pristup Nietzscheu. Kako su pojedini dijelovi knjige *Tako je govorio Zaratustra* izlazili odvojeno, moguće da se ovdje radi o trećem dijelu *Zaratustre* koji je izašao upravo kod izdavača Schmeitznera ranije te iste, 1884. godine ili je tek tad pročitala sva tri dijela knjige.¹⁶

Vratimo li se opet na Nietzscheovu korespondenciju, vidimo da se 14. veljače 1885. godine u pismu Köselitzu zanima »[š]to se dogodilo s bratom gđice Druskowicz«¹⁷. Budući da su u to doba njezin polubrat i najstariji brat već bili mrtvi, vjerojatno se to odnosi na trećeg brata. Kao što je poznato iz pisma koje je Druskowitz 23. listopada 1884. godine, još uvijek boraveći u Zürichu, pisala, taj je njezin brat nestao negdje u Južnoj Americi:

»Mnogo toga teškoga zadesilo je mene i moju majku od mojeg posljednjeg posjeta Kilchbergu [mjestu kraj Züricha gdje je stanovao Meyer]. Moj najstariji brat, o kojemu sam onomad bila u neugodnoj neizvjesnosti, on već tad nije bio

¹⁵ »Conrad Ferdinand Meyer Nachlass«, sig. Ms CFM 331.7:

»<...> meine Begeisterung für Nietzsche's Philosophie sich nur als eine *passion du moment*, als ein armseliges Strohfeuer erwiesen hat. Nietzsche's Prophetenmiene kommt mir nun erst lächerlich vor. Wer wollte dem Manne Geistesfülle und ein großes Formtalent absprechen? Seine Begeisterung reicht aber doch nur dafür aus, um sich über dieses und jenes in Form von Reflexionen feinsinnig auszusprechen; nicht aber, wie er glaubt, für die großen philosophischen Probleme, die er ohne wahren Ernst und recht oberflächlich behandelt. Aber genug hiervon.«

¹⁶ Prvi i drugi dio *Zaratustre* izašli su skupa 1883. godine, treći 1884, a četvrti, u malo privatnoj nakladi koja nije došla do knjižara, 1885. godine. Tek je 1886. Nietzsche prva tri dijela spojio u jednu knjigu.

¹⁷ »Brief an Heinrich Köselitz: 14/02/1885«, eKGWB/BVN-1885,573, <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1885,573> (pristupljeno 4. studenog 2018): »Was ist aus dem Bruder von Fl. Druscowicz geworden?«

6 1/2 1/0

Liebeswürdigster Herr,

Ein solches Vergnügen, dass ich
 nicht mehr zu denken so dankbar
 Ihnen zu überlassen.
 Prof. Nietzsche'sche Arbeit nicht
 manig Druck, man hat Sie,
 dass ich Ihre Besorgnis
 nicht mehr so sehr
 Vergnügen sein. So ist

Slika 1a. Prva stranica pisma Helene Druskowitz Conradu Ferdinandu Meyeru ujesen 1884. godine: o karakteru Nietzscheova djela *Also sprach Zarathustra*. Zentralbibliothek, Zürich, Ms CFM 331.7. S dopuštenjem Zentralbibliothek.

pisma su govoru vudu
 and ninfal nudiu Nafu
 vobur yabomnuu. Tuu lufu
 Nank fufu: " Also yuuy
 Zarathustra. fin lufu fufu
 vlu duu Rinnu. " fufu
 fufu, if nufu fufu, in-
 Nafu duu fufu fufu
 duu Nufu, duu fufu vlu
 Nufu vlu fufu fufu
 in v. vlu vlu duu fufu
 in v. vlu fufu fufu duu
 vlu fufu fufu.

Helene Druskowitz

Slika 1b. Druga stranica pisma Helene Druskowitz Conradu Ferdinandu Meyeru ujesen 1884. godine: o karakteru Nietzscheova djela *Also sprach Zarathustra*. Zentralbibliothek, Zürich, Ms CFM 331.7. S dopuštenjem Zentralbibliothek.

7¹⁴ Zürich 22/12/84
 X¹⁴

Liebesvollster Herr,
 meine dankbare Enttöschung dankt
 mich für Ihre edle Gabe und
 mich sehr auf die Freude zu setzen
 die Sie mir, die ich Ihnen
 nicht lassen will, in der
 neuen Welt das neue Leben
 und Ihnen zu weisen beabsichtigt
 die Freude als einander
 sein muß, so wird ^{gestalt} ein

Slika 2a. Prva stranica pisma Helene Druskowitz Conradu Ferdinandu Meyeru 21. prosinca 1884. godine: zaokret u ocjeni Nietzscheova djela *Also sprach Zarathustra*. Zentralbibliothek, Zürich, Ms CFM 331.7. S dopuštenjem Zentralbibliothek.

meinem größten Verdruß die ich
 empfand für die noch
 unentdeckte (aber sehr wertvolle) Be-
 deutung, die sich für die
 Frau zu erschließen sollte
 in dem das so genau alle in sich
 gefaßt, nicht anders, daß wir
 begreifen und für Nietzsche's
 Philosophie ist mir als eine
 passive zu moment, als
 ein vorzügliches Maßstab
 zu verstehen für Nietzsche's
 Gedanken kommt mir
 mir sehr lieblich vor. Aber

Slika 2b. Druga stranica pisma Helene Druskowitz Conradu Ferdinandu Meyeru 21. prosinca 1884. godine: zaokret u ocjeni Nietzscheova djela *Also sprach Zarathustra*. Zentralbibliothek, Zürich, Ms CFM 331.7. S dopuštenjem Zentralbibliothek.

među živima, već je šest tjedana bio mrtav prije nego što smo primili strašnu vijest o njegovom preranom kraju. Krivica za naše dugo i stravično čekanje leži na nemaru ovdašnjeg telegrafskog ureda. Moj je brat umro od zatajenja srca što je bila posljedica tuberkuloze, tj. nakon sasvim kratke, osmodnevne patnje. On je bio vrijedan časnik i ujedno dobar, drag čovjek. Ali nije dovoljno što mi oplakujemo ovaj težak gubitak, već nam pritom mjesecima nedostaju sve vijesti o mojemu trećem i zadnjem bratu, koji putuje po Južnoj Americi, što je u svakom slučaju povezano sa značajnim opasnostima. Sasvim Vam je jasno da se mi, zatečeni sudbinom, jako bojimo zbog ovog brata i stanje se moje majke stoga može nazvati nepodnošljivim.«¹⁸

Iz ovoga kratkog Nietzscheova pitanja jedino možemo zaključiti da Druskowitz i Nietzsche u to vrijeme više ne komuniciraju intenzivno ili uopće više ne komuniciraju ako je suditi prema tomu da on pita svojega prijatelja, a ne samu Druskowitz, o tome što se dogodilo s njezinim bratom.

Dana 1. kolovoza 1885. godine Nietzsche u pismu Köselitzu iz Sils-Maria moli svojega prijatelja da se Druskowitz pošalje primjerak *Zaratustre*; vjerojatno se to odnosi na četvrti dio koji je netom izašao:

»Dragi prijatelju, prosljedite ponovnu molbu da se pošalje primjerak *Zaratustre*: naime gđici Heleni Druscowicz (adresa je Unter-St. Veit kod Beča). Navedena djevojka ovih mi je dana pisala vrlo učtivo i bez razloga: a Vi znate da se na ovome svijetu za sve bezrazložno mora biti zahvalan – to je rijetko!«¹⁹

¹⁸ Louise von François i Conrad Ferdinand Meyer, *Ein Briefwechsel*, hrsg. Anton Bettelheim (Berlin – Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Walter de Gruyter, 1920), pp. 303–304: »Viel Schweres ist seit meinem letzten Besuche in Kilchberg über mich und meine Mutter gekommen. Mein ältester Bruder, über den ich damals in peinlicher Ungewißheit war, er war schon damals nicht mehr unter den Lebenden, seit sechs Wochen todt, bevor wir die schreckliche Kunde von seinem vorzeitigen Ende erhielten. Die Nachlässigkeit des hiesigen Telegraphenamtes war Schuld an unserer langen, entsetzlichen Ungeißheit. Mein Bruder starb an Herzfehler, welcher Lungenphthise zur Folge hatte, u. z. nach ganz kurzem achttägigen Leiden. er war ein sehr tüchtiger Officier und zugleich ein braver lieber Mensch. Aber nicht genug, daß wir diesen schweren Verlust zu beklagen haben, so fehlen uns überdies seit Monaten alle Nachrichten über meinen dritten und letzten Bruder, der in Südamerika Reisen macht, die jedenfalls mit bedeutenden Gefahren verbunden sind. Sie werden es begrifflich finden, daß wir vom Schicksal Geschlagenen uns sehr dieses Bruders wegen ängstigen und der Zustand meiner Mutter namentlich ist ein unerträglicher zu nennen.«

¹⁹ »Brief an Heinrich Köselitz: 01/08/1885«, eKGWB/BVN-1885,618, <http://www.nietzsche-source.org/#eKGWB/BVN-1885,618> (pristupljeno 24. listopada 2018):

»Lieber Freund, vergeben Sie eine nochmalige Bitte um Absendung eines Z<arathustra>-Exemplars: nämlich an Frl. Helene Druscowicz (die Adresse ist Unter-St. Veit bei Wien) Genanntes Mädchen schrieb dieser Tage sehr artig und unmotivirt an mich: und Sie wissen, daß man auf Erden für alles Unmotivirte dankbar zu sein hat – es ist selten!«

Ne da se zaključiti što se u to vrijeme, barem sedam mjeseci nakon što je Meyeru pisala da ju je napustio interes za Nietzschea, dogodilo u njoj da mu je samoinicijativno poslala jedno »učtivo« (*artig*) pismo. Radi li se tu o tome da se ona nešto pokolebala u svojem razočaranju Nietzscheom u međuvremenu? Ili je jednostavno bila hladno pristojna, što je Nietzsche doživio kao učtivost? Kako nam to pismo nije sačuvano, kao ni bilo kakav drugi izvor iz toga vremena, prepušteno je arbitrarnosti mašte odlučiti što je pozadina ovoga Nietzscheova pisma. No svakako je jedno sigurno: budući da je Nietzsche četvrti dio *Zaratu- stre* dao privatno tiskati, i to u malom broju primjeraka koje je onda slao samo odabranim ljudima, njegovo povjerenje u Druskowitz kao i njegova naklonost prema njoj vjerojatno još nisu bili poljuljani.

U zbirci Nietzscheove korespondencije slijedi nam skica pisma koje je Nietzsche napisao (i vjerojatno poslao) Druskowitz sredinom kolovoza 1885. godine. Pismo je, očito, bilo potaknuto time da je Druskowitz Nietzscheu natrag poslala njegovu knjigu, četvrti dio *Zaratu- stre*, onaj koji je Nietzsche spomenuo u prethodnom pismu Köselitzu, tražeći da joj ga se pošalje. To je ujedno i jedino Nietzscheovo pismo, tj. skica pisma, za Druskowitz koje nam je sačuvano. Ono glasi ovako:

»Moja poštovana gđice,

ovaj je primjerak bio namijenjen Vama u posjedovanje; ali naravno, drugo je barem Jednu Riječ otuda usvojiti.²⁰ A sad već hoćete pisati baš o tim stvarima o kojima niste još ništa doživjeli, a da ne spominjem pritom najsvetije i najunutar- njije potresanje, jer bi ono prvo trebalo prethoditi svakom stupnju razumijevanja.

Na svoje tužno čuđenje vidim iz Vaših <...>

<...> koliko znam o ovim sadašnjim ljudima, moja je nada mala.

Oprostite, moja poštovana gđice, ali ja ne pripadam onima koji 'rade literaturu', a još manje onima koji vjeruju da se o svim stvarima može javno govoriti. Onaj koji mi iz najdubljeg temelja svojega srca ne duguje zahvalnost za to da sam objelodanio nešto takvo kao što je to moj *Zaratu- stra*, onaj koji ne blagoslivlja sve postojanje zbog toga što je u njemu moguće nešto takvo kao ovaj *Zaratu- stra*, tomu nedostaje svega, sluha, uma, dubine, obrazovanja, ukusa i uopće prirode jednog 'izabranog čovjeka'. Takve 'izabrane' želim time k sebi privući: <...>

P.S. Poslani primjerak s pravom pripada Vama, moja draga i cijenjena gđice, kao Vaše vlasništvo.

²⁰ Ovdje je kod Nietzschea igra riječima: »Eigentum« (imovina, vlasništvo), a »sich eigen machen« (usvojiti, učiniti vlastitim, interiorizirati).

Što se tiče Vašeg tako iskrenog, ako baš i ne isto tako obazrivog i uvidavnog, a možda čak i ne osobito 'skromnog' pisma: tako kažem kao često puta: Kako je šteta da se ne može imati polusatni razgovor kad je to nužno! Još ove sam zime doveo sramežljiva i vrlo predana pratitelja moje dobi do toga da je od sramote poderao na komade članak koji je bio napisao o meni.«²¹

S obzirom na ovo pismo ne čudi što piše Köselitzu 21. kolovoza iste godine, dakle možda tjedan dana nakon skice pisma upućenog Druskowitz:

»Slanje 4. [dijela] *Zarasture* gđici Druscowicz bila je glupost s moje strane; na sreću ona je to tako objasnila kao da knjigu smije samo pročitati: ona će je dakle Vama natrag poslati, dao sam joj potrebnu adresu.«²²

Druskowitzina negativna reakcija na četvrti dio *Zarasture* morala je biti udarac za Nietzschea, i to ne samo iz emotivnih razloga, jer Nietzsche je, kako ćemo vidjeti u idućem pismu, Zarasturu nazivao »svojom sinom«. Nietzsche je imao

²¹ »Brief an Helene Druskowitz: Mitte August 1885«, eKGWB/BVN-1885,623, <http://www.nietzschsource.org/#eKGWB/BVN-1885,623> (pristupljeno 1. studenog 2018):

»An Helene Druskowitz in Berlin [Entwürfe]

<Sils-Maria, etwa Mitte August 1885>

Mein verehrtes Fr.

Das Exemplar war Ihnen als Eigenthum zugedacht: aber freilich: ein andres ist, sich auch nur Ein Wort daraus zu eigen machen. Und nun wollen Sie gar schon über solche Dinge schreiben! in Bezug auf welche Sie noch nichts erlebt haben, geschweige denn eine heiligste und innerlichste Erschütterung, wie sie jedem Grade von Verständniß erst vorangegangen sein müßte!

Zu meiner traurigen Verwunderung sehe ich aus Ihren — — —

so <viel ich> von diesen jetzigen M<enschen> weiß, ist meine Hoffnung gering.

Verzeihung, mein verehrtes Fr., aber ich gehöre nicht zu denen, welche 'Litt<eratur> machen', noch weniger zu denen, welche glauben, man könne von allen Dingen öffentlich reden. Wer nicht mir aus dem tiefsten Grunde seines Herzens Dank dafür weiß, daß so etwas wie mein Z<arathustra> überhaupt von mir mitgetheilt ist, wer nicht alles Dasein dafür segnet, daß so etwas in ihm, wie dieser Z<arathustra>, möglich ist, dem fehlt Alles, Ohr, Verstand, Tiefe, Bildung, Geschmack und überhaupt die Natur eines 'auserlesenen Menschen'. Solche 'Auserlesene' will ich damit an mich heranziehn: — — —

Ps. Das übersandte Exemplar gehört wie billig Ihnen zu, mein liebes und verehrtes Fr., als Ihr Eigenthum.

Was Ihren so aufrichtigen, wengleich nicht gerade um- und einsichtigen, ja vielleicht auch nicht besonders 'bescheidenen' Brief betrifft: so sage ich, wie so oft: Wie schade daß man nicht eine halbe Stunde Gesprächs haben kann, wenn sie noth thut! Ich brachte noch diesen Winter einen gescheuten und sehr ergebenen Gefährten meines Alters dahin, daß er einen Aufsatz, den er über mich geschrieben hatte, vor Beschämung in Stücke riß.«

²² »Brief an Heinrich Köselitz: 21/08/1885.«, eKGWB/BVN-1885,624, <http://www.nietzschsource.org/#eKGWB/BVN-1885,624> (pristupljeno 5. studenog 2018):

»Die Versendung des 4. Zarath<ustra> an Fr. Druscowicz war meinerseits eine Dummheit; glücklicher Weise hat sie es so aufgefaßt, als ob sie das Buch nur lesen dürfe: sie wird es also an sie zurückschicken, ich gab ihr die dazu nöthige Adresse.«

problema s prodajom knjiga i četvrti dio *Zarastre* dao je tiskati u samo nekoliko desetaka primjeraka za cirkulaciju među najbližim prijateljima.

Nakon ovog pisma Nietzsche ne spominje Druskowitz u sačuvanim nam pismima nešto preko godinu i pol dana. U međuvremenu Druskowitz je objavila knjižicu *Moderne Versuche eines Religionsersatzes (Moderna pokušaji nadomjeska za religiju)* u kojoj, kao što ćemo malo kasnije vidjeti, žestoko kritizira Nietzschea. Prvo iduće spominjanje Druskowitz u Nietzscheovoj korespondenciji nalazimo u pismu njegovoj prijateljici Malwidi von Meysenbug koncem veljače 1887. godine. Tamo znakovito piše:

»Što onda rade sve mlade ili manje mlade djevojke, čije poznanstvo mogu zahvaliti Vašem prijateljstvu (među nama iskreno rečeno, te male, čudne životinje)? Već sam Vas obavijestio da sam primio jedno 'vrlo poštovajuće' pismo od gđice von Salis; s druge strane ništa od gđice Rohr osim bilješke o primitku (naime ja sam joj bio poslao svoju posljednju knjigu i možda je time zgodno užasnua). Od gđice von Schirnhofen 'već godinama' nikakve vijesti; propao je pokušaj da nešto saznam o njoj preko njezine prijateljice gđice Wildenow u Zürichu. Neka gđica Druscowicz nedavno se starmalim literarnim brbljanjem ogriješila o mojega sina Zarastru: čini se da sam zbog nekakvog zločina usmjerio ženske badrljice pera na svoje grudi – a tako je i pravo! Jer, kao što moja prijateljica Malwida kaže: 'Ja sam još gori od Schopenhauera'.«²³

Naposljetku, zadnje spominjanje Druskowitz u Nietzscheovoj korespondenciji nalazimo 17. rujna 1887. godine, u pismu piscu i kasnije nobelovcu, njegovu prijatelju Carlu Spitteleru, koji je recenzirao neka Nietzscheova djela za švicarski list *Der Bund*. Odogovarajući na nesačuvano Spittelerovo pismo u kojem se očito spominje Druskowitz, Nietzsche piše u *post scriptum* i u zagradi:

»Mala literarna guska Druscowicz sve je drugo osim moje 'učenice' <...>.«²⁴

²³ »Brief an Malwida von Meysenbug: Ende Februar 1887.«, eKGWB/BVN-1887,809, <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1887,809> (pristupljeno 1. studenoga 2018):

»Was machen denn alle die jungen oder weniger jungen Mädchen, mit denen bekannt zu sein ich Ihrer Freundschaft verdanke (lauter kleine verrückte Thiere, unter uns gesagt)? — Daß ich einen 'sehr verehrenden' Brief von Fr. von Salis erhalten habe, theilte ich Ihnen wohl schon mit; dagegen keinen von Fr. Rohr außer einer Empfangsanzeige (ich hatte ihr nämlich mein letztes Buch geschickt und mag sie damit hübsch in Schrecken gesetzt haben) Von Fr. von Schirnhofen 'seit Jahren' keine Nachricht; ein Versuch, etwas über sie durch ihre Freundin Fr. Wildenow in Zürich zu erfahren, mißbrieth. Ein Fr. Druscowicz soll sich neuerdings durch ein altkluges Litteraten-Geschwätz an meinem Sohne Zarathustra versündigt haben: es scheint, durch irgend ein Verbrechen habe ich die weiblichen Federkiele gegen meine Brust gerichtet — und so ist's Recht! Denn, wie meine Freundin Malwida spricht: 'ich bin schlimmer noch als Schopenhauer'.«

²⁴ »Brief an Carl Spitteler: 17/09/1887.«, eKGWB/BVN-1887,914, <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1887,914> (pristupljeno 10. studenoga 2018):

»Die kleine Litteratur-Gans Druscowicz ist Alles Andere als meine 'Schülerin' <...>.«

Filozofski kontekst

Helene Druskowitz nekim se dijelovima Nietzscheove filozofije izravno bavi u četirima svojim djelima: u *Modernim pokušajima nadomjeska za religiju*²⁵ i *Eugen Dühring. Studija za njegovo štovanje*²⁶ te u svojoj zadnjoj knjizi *Pesimistične kardinalne postavke*.²⁷ Spominje ga još u jednoj bilješci u knjizi *K novom učenju*.²⁸

Knjiga *Moderni pokušaji nadomjeska za religiju* započinje od toga da kršćanstvo kod modernih kulturnih naroda sve više gubi moć manipuliranja ljudskim duhom pa se približava trenutak potpunog nestanka te religije. Na mjesto religije nastupaju različiti filozofski sustavi, no oni listom nisu zadovoljavajući. Prvo, samo nekolicini mislilaca pošlo je za rukom prikazati cjelinu općenitosti, dakle izgraditi neki sustav; drugo, ako su uopće sustavi, onda su komplicirani i nepristupačni ikome osim najobrazovanijima. No najveći im je problem da polaze od krive pretpostavke da jednu, teističku religiju moraju zamijeniti drugom, ateističkom. U tim se pokušajima ne shvaća da odnos čovjeka i svijeta mora biti drukčije strukturiran nego što je to slučaj pri odnosu čovjeka i boga ili božanskih zakona unutar neke religije. Ti filozofski sustavi imaju u sebi religijske momente: to su ljudska *uvjetovanost* (Bedingtheit), *povjerenje* (Vertrauen) i *strahopoštovanje* (Ehrfurcht), samo što jedino ispuštaju moment osobnog boga. Kao što kršćanstvo počiva na povjerenju u božansku snagu i buduće nadzemaljsko carstvo, a obezvređuje vrijednost ovoga svijeta, tako i nadmjesci za religiju, bilo da polaze od realizma ili idealizma, pretpostavljaju povjerenje u spoznaju svjetskih procesa koje pak ovisi o karakteru »boljih, modernih nacija za koje se mora stvoriti jedan viši nadmjestak za religiju« (p. 6). Upravo je namjera ove knjige koncizno prikazati te sustave, kritizirati njihove slabe strane, a istaknuti ono što, prema autoričinu mišljenju, vrijedi.

Druskowitz započinje s razlaganjem filozofije Augustea Comtea, ponajviše prema njegovoj četverodijelnoj knjizi *Système de politique positive* iz 1854. g. (pp. 9–27). Comtea je, uz Ludwiga Feuerbacha (pp. 31–39), osobito cijenila. Razlaže Druskowitz zatim »Utility of religion« (drugi od tri eseja iz knjige *Three Essays on Religion*, 1845) Johna Stuarta Milla (pp. 27–31). Analizira zatim danas manje poznatog njemačkog filozofa novokantovca Friedricha Alberta Lan-

²⁵ *Moderne Versuche eines Religionsersatzes* (Heidelberg: Georg Weiss Verlag, 1886).

²⁶ *Eugen Dühring. Eine Studie zu seiner Würdigung* (Heidelberg: Georg Weiss Verlag, 1889).

²⁷ *Pessimistische Kardinalsätze* (Wittenberg: Herrosé und Ziemsen, [1905]).

²⁸ *Zur neuen Lehre* (Heidelberg: Georg Weiss Verlag, 1888).

Ovo je djelo kod istog izdavača pretiskano i iduće, 1889. godine, ali pod drugim naslovom: *Zur Begründung einer überreligiöser Weltanschauung (K utemeljenju nadreligiozna pogleda na svijet)*.

gea i njegovo djelo *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart* iz 1866. godine (pp. 39–45). Nietzscheu je posvećeno cijelo šesto poglavlje (pp. 45–59). Knjiga završava analizom trojice filozofa: danas gotovo nepoznatim Juliusom Dubocom i njegovim djelom *Der Optimismus als Weltanschauung in seiner religiös-ethischen Bedeutung für die Gegenwart* iz 1881. godine, zatim vrlo kontroverznom Eugenom Dühringom i njegovom knjigom *Der Ersatz der Religion durch Vollkommeneres und die Ausscheidung alles Judäerthums durch den modernen Völkergeist* iz 1883. godine²⁹ i, na kraju, Williamom Mackintireom Salterom i njegovim predavanjima skupljenim u njemačkoj knjizi pod naslovom *Die Religion der Moral* iz 1885. godine.³⁰ Dakle osim Feuerbacha, čija djela i ne navodi, već samo prepričava, Druskowitz je dala pregled knjiga u kojima se polemički obračunava s kršćanstvom, a koje su napisane unutar tridesetak godina prije izlaska ove njezine knjige.

Druskowitzina kritika Nietzschea odnosi se na prva tri dijela *Zarastustre*. Iako je u trenutku izdavanja ove svoje knjige morala biti svjesna postojanja četvrtog dijela, kao što smo gore vidjeli,³¹ ipak ga nije uzela ovdje u obzir ako ga je uopće i pročitala. Uvodno Druskowitz ističe da Nietzsche nije poznat širokoj publici, njegovo je ime nešto poznatije u muzičkim krugovima zbog prijateljavanja s Richardom Wagnerom i eseja *Rođenje tragedije iz duha muzike*, koji »sadrži najgenijalniji prikaz duha Wagnerove glazbe«. ³² Druskowitz zatim nastavlja hvalospjevima Nietzscheovu spisateljskom daru:

»Prije svega, Nietzsche je umjetnički duh, pjesnik u smislu senzibilnosti, subtilnosti, vizualne moći i skladne ljepote govora, a kao stilistu vjerojatno će mu malo njih biti ravno. On također posjeduje način mišljenja koji je udaljen od bilo čega šablonskog, zapanjujuću puninu duha, veličanstven pregled različitih sfera života, umjetnosti i znanosti te vrlo određenu, čak i suverenu prosudbu.«³³

²⁹ Druskowitz neispravno, ali vrlo znakovito navodi naslov djela kao *Der Ersatz der Religion durch Vollkommeneres und die Ausscheidung alles Judäerthums aus dem modernen Völkergeist*. Knjiga je inače objavljena i 1906. godine pod nazivom *Der Ersatz der Religion durch Vollkommeneres und die Abstreifung alles Asiatismus*.

³⁰ Izgleda da je njemačko izdanje Salterove knjige prethodilo onom engleskom za četiri godine. Naime engleska je inačica ove knjige izašla 1889. godine pod naslovom *Ethical Religion* i značajno je utjecala na pacifističke pokrete 20. stoljeća. Mahatma Gandhi je u čast ovoj knjizi napisao knjigu pod istim naslovom, *Ethical Religion* (1968).

³¹ Vidi p. 407 u ovom članku.

³² Druskowitz, *Moderne Versuche*, p. 46: »<...> 'Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik', welche nach dem Urtheile der Kenner die genialste Darstellung des Geistes der Wagnerschen Musik enthält <...>«

³³ Druskowitz, *Moderne Versuche*, p. 46:

»Nietzsche ist vor allem ein künstlerischer Geist, ein Poet, was Empfindung, Feinsinnigkeit, Anschauungskraft und harmonische Schönheit der Rede anbetrifft und als Stilist dürfte

Et in cauda venenum:

»Općenito se o njegovim filozofijskim razmišljanjima može reći da bavljenje problemima nije usklađeno s njihovom važnošću, da se izrazi istinske mudrosti izmjenjuju s beskorisnim pametovanjem i upitnim sofizmima, uzorci prave genijalnosti s paradoksimi, a ponekad i prilično žalosnim promašajima, te da si autor proturječi gotovo u svakom momentu. Ipak posebno se treba diviti njegovoj neobičnoj reprodukcijskoj sposobnosti na filozofskom polju. No nazire se granica njegove filozofske nadarenosti čim odluči odrediti posljednje zadaće i ciljeve iz vlastitog uvida. Tada se odmah otkriva nedostatak zdravog smisla za stvarnost, sposobnosti da pogodi u pravu sredinu.«³⁴

Nakon toga slijede optužbe koje su po svojoj naravi, reklo bi se, više privatnog nego akademskog sadržaja:

»Premda je Nietzsche zahvaćen određenim strujama moderne misli, s druge je strane potpuno udaljen od praktičnih životnih pitanja, on je ekstremni idealist, ako se uistinu idealistom može nazvati netko tko stvarnost uopće ne uzima u obzir. Antički ideali i stanja lebde pred njegovim duhom, a da nemaju nikakvu primjenu na naše vrijeme, dok se on hladno suočava s mnogim najboljim i najplemenitijim suvremenim pregnućima. Nije nikakvo čudo da publika također hladno stoji njemu nasuprot.«³⁵

er nur wenig Ebenbürtige haben. Er besitzt ferner eine von allem Schablonenhaften entfernte Denkweise, eine erstaunliche Geistesfülle, einen großartigen Ueberblick über die verschiedenen Gebiete des Lebens, der Kunst und Wissenschaft und ein sehr bestimmtes, ja souveränes Urtheil.«

³⁴ Druskowitz, *Moderne Versuche*, pp. 47–48:

»Allgemeinen läßt sich von seinen philosophischen Reflexionen sagen, daß die Behandlung der Probleme nicht mit ihrer Wichtigkeit harmonirt, daß Aussprüche echter [corr. ex ächter] Weisheit mit nutzlos en Klügeleien und bedenklichen Sophistereien, Proben ächten Scharfsinnes mit Paradoxien und mitunter recht bedauerlichen Mißgriffen wechseln, und daß sich der Verfasser fast in jedem Punkte widerspricht. Immerhin müssen wir besonders sein ungewöhnliches Reproduktionsvermögen auf philosophischem Gebiete bewundern. Doch zeigt sich die Grenze seiner philosophischen Begabung, sobald er sich daran begibt, letzte Aufgaben und Ziele aus eigener Einsicht festzustellen. Sofort offenbart sich dann ein ausfallender Mangel an gesundem Sinn für die Wirklichkeit, an Befähigung, die richtige Mitte zu treffen.«

³⁵ Druskowitz, *Moderne Versuche*, p. 48:

»Obwohl Nietzsche von gewissen modernen Gedankenströmungen ergriffen ist, steht er andererseits den praktischen Fragen des Lebens vollkommen ferne, ist ein extremer Idealist, wenn es wirklich Idealist sein heißt, der Wirklichkeit keine Rechnung zu tragen. Antike Ideale und Zustände schweben seinem Geiste vor, die keine Anwendung auf unsere Zeit finden, während er vielen der besten und edelsten zeitgenössischen Bestrebungen kalt gegenübersteht. Kein Wunder, wenn das Publikum auch ihm kalt gegenübersteht.«

U daljnjem tekstu Druskowitz zamjera Nietzscheu sljedeća dva momenta. Prvo, Nietzsche gaji kult genija, no ne razumije odnos između genija i društva. Nietzsche si, prema Druskowitz, zamišlja da se genij mora roditi iz društva, dočim Druskowitz smatra da genij ili ide protiv društva ili pak nudi društvu neku novu duhovnu domenu koja je društvu skrivena i koju mogu dohvatiti tek sa značajnom mukom. Pravi genij, voditelj, nije stvar društvene gradacije, već kvalitativnog skoka. Pritom puka prirodnost, povratak prirodi, jednostavno nisu dovoljni. Druskowitz ovdje ima pred očima vrlo često Nietzschevo prizivanje »povratka prirodi«, *die Rückkehr zur Natur*, kao svojevrsno podilaženje masi, dočim pravi genij mora ići protiv onoga što običan čovjek doživljava kao prirodno.

Drugo, Druskowitz nadugačko razlaže Nietzschev *amoralizam* prema knjigama *Menschliches*, *Allzumenschliches* (1878) i *Morgenröte* (1881). Svoju kritiku ona nažalost samo lakonski iznosi:

»Inače, ne možemo se usuglasiti s tim izriječkom jer moramo odbaciti uvid koji leži u njegovu temelju da naše moralne prosudbe počivaju na greškama intelekta. No ne smatramo svojom zadaćom na ovome mjestu razvijati vlastite poglede o ovome momentu.«³⁶

No ipak ga hvali zbog sljedećih momenata:

»Kod Nietzschea nam je najsimpatičnije to da naglašava *su-radost* (*Mitfreude*), čije su postojanje neki filozofi, primjerice Hobbes, nijekali; intelektualnu savjest, koja se zbiljski potvrđuje samo kod najmanjeg broja ljudi, i njegovu hrabru, radosnu afirmaciju života s ponosnim pogledom u daljinu, što dvostruko dobro pristaje jednom bivšem Schopenhauerovu sljedbeniku.«³⁷

Naposljetku Druskowitz se okreće *Zaratustri*. Toj knjizi zamjera dvije stvari. Prvo, Nietzsche je njome htio stvoriti jedno novo evanđelje, što je ona već na početku prokazala kao neuspjelo pokušaj svrgavanja kršćanstva. Drugo,

³⁶ Druskowitz, *Moderne Versuche*, p. 52:

»Uebrigens können wir uns auch mit diesem Aussprache nicht für einverstanden erklären, da wir die ihm zu Grunde liegende Anschauung, daß unsere moralischen Urtheile auf Irrthümern des Intellekts beruhen, verwerfen müssen. Doch erachten wir es nicht als unsere Aufgabe, an dieser Stelle unsere eigene Anschauung über diesen Punkt zu entwickeln.«

³⁷ Druskowitz, *Moderne Versuche*, p. 54:

»Was uns bei Nietzsche am Sympathischsten berührt, das ist sein Betonen der Mitfreude, deren Bestehen manche Philosophen, z. B. Hobbes, geleugnet; des intellektuellen Gewissens, welches in der That nur bei den Allerwenigsten sich geltend macht und seine muthige freudige Lebensbejahung mit einem stolzen Ausblick in die Ferne, doppelt wohlthuend bei einem einstigen Jünger Schopenhauer's.«

glavne misli iz *Zaratuŝtre* zapravo su tek »posljedica darvinizma«³⁸ i nimalo originalne, nakon čega Druskowitz navodi na dvije stranice samo različite rečenice iz te knjige kojima se potvrđuje ova kritika Nietzscheove neoriginalnosti. Pritom iznosi i kritiku da vizija čovjeka kakva proizlazi iz *Zaratuŝtre* nije nimalo laskava: čovjekova težnja nečemu višem (»nadčovjeku«) zapravo posramljuje ljudsko biće i stavlja ga, u usporedbi s nadčovjekom, u isti odnos kao što majmun stoji prema čovjeku. Ako se dalje analizira tim smjerom, što govori o čovjeku to da su sve životinje, osim njega, stvorile nešto ponad sebe?³⁹ Druskowitz zaključuje: »Žalosno je da se kod jednog pisca kao što je Nietzsche mogu naći tako krive misli.«⁴⁰

Kao što se vidi iz ovog prikaza, Druskowitzine kritike vrlo su sažete i takoreći 'neanalitičke': premda na početku ističe da je Nietzsche proturječan samome sebi, ona ne ide za tim da iznosi ta proturječja, već radije bira kritizirati Nietzscheovu filozofiju sukobljavanjem s onim što ona kao filozofkinja smatra ispravim i točnim opisom svijeta.

Ovdje valja spomenuti i to da sva ova razmišljanja Druskowitz oblikuje na temelju vrlo detaljnog poznavanja Nietzscheovih djela. Moment koji se ovdje ne bi smio zanemariti jest i onaj praktični: budući da Nietzscheove knjige nisu baš bile prodavane i nisu posvuda cirkulirale, vjerojatno je Druskowitz uložila značajan napor da ih prikupi, što svjedoči o njezinom zanimanju za Nietzscheovu filozofiju.

Činila nam se ova Druskowitzina kritika filozofa Nietzschea ublažena pohvalama piscu Nietzscheu oštra ili ne, sam Nietzsche ju je, kako se čini, bolno doživio. O tomu svjedoči Meta von Salis-Marschlins (1855–1929), Nietzscheova bliska prijateljica i pokroviteljica, u svojoj monografiji o Nietzscheu pod naslovom *Filozof i plemenit čovjek. Prilog karakterizaciji Friedricha Nietzschea*,⁴¹ napisanoj još za vrijeme Nietzscheova života, ovako:

»Drukčije se je posložilo kad je Nietzscheova osobna poznanica nepozvano

³⁸ Ibid., p. 55.

³⁹ Druskowitz, *Moderne Versuche*, p. 58: »Zunächst ist zu bemerken, daß die Stellung, die dem Menschen von Zarathustra eingeräumt wird, eben keine erfreuliche ist. Soll der Mensch auch in eine höhere Ordnung übergehen, so ist es ein häßlicher und unwürdiger Gedanke, ihn zu dieser in einem Verhältniß stehend zu denken, gleich demjenigen des Affen zum Menschen. Welche Zumuthung, daß der Mensch darnach streben soll, einen höheren Typus hervorzubringen, dem er nur ein 'Gelächter und eine schmerzliche Scham' sein wird! Und was soll man zu dem Aussprache sagen, daß der Mensch allein bis jetzt nichts über sich hinausgeschaffen hat, während alle anderen Lebewesen es thaten?«

⁴⁰ Ibid.: »Man muß bedauern, bei einem Schriftsteller wie Nietzsche einen so schiefen Gedanken zu finden.«

⁴¹ *Philosoph und Edelmensch. Ein Beitrag zur Charakteristik Friedrich Nietzsche's* (Leipzig: C. G. Naumann, 1897).

odlučila suditi mu. To je duboko pogodilo njegove osjećaje, kao negativna manifestacija duhovnog muktašenja. Ovaj se slučaj dogodio kad ga je dr. Helene Druscovich [*sic*] u svojoj knjizi *Nadomjesci za religiju* napala podjednako površno kao i bezobzirno te ga usporedila s jednim Salterom. U Zürichu je imao prijateljske odnose s tom gospođom te je govorio povoljno o njezinu bavljenju engleskim pjesnicima. Jadnica je već davno podlegla ludilu.«⁴²

Ne možemo ne primijetiti ružnu posljednju rečenicu: Druskowitz je doista već 1891. godine, nakon alkoholizma i psihičkih problema, bila internirana u sanatorije u prvo u Ybbsu, a potom u Mauer-Öhlingu, gdje je ostala do kraja života. No nije li i Nietzsche tih istih godina proživljavao sličnu tragičnu sudbinu?

Kao što smo vidjeli gore, Nietzsche je već godinu dana ranije žalio što je Druskowitz povjerio svoj privatno tiskani četvrti dio *Zaratuštre*, a nakon ove Druskowitzine kritike ne čude njegove žestoke riječi protiv Druskowitz iz pisma 1887. godine, što potvrđuje svjedočanstvo Salis-Marschlins o Nietzscheovu teškom prihvatanju Druskowitzine kritike.

Bez obzira na to Druskowitz se žestoko obrušila na Nietzschea u jednoj bilješci u svojoj knjizi *Eugen Dühring. Studija za njegovo štovanje* iz 1889. godine. U toj knjizi, pri kraju poglavlja u kojem se bavi Dühringovom idejom pravednosti u svjetlu ubrojivosti i kažnjavanja, argumentira u skladu s Dühringom da bi idealno društvo promatralo zločin kao bolest koju treba liječiti. Pritom Druskowitz zapravo ublažava Dühringov stav na koji se Nietzsche okomio. Razlog Nietzscheova polemičkog stava prema Dühringu leži uglavnom u tomu da je, prema Dühringu, cijeli naš pravni sustav utemeljen na želji za osvetom među ljudima. Osjećaj pravde je jed, *ressentiment*, reaktivan osjećaj. Prema tomu, osveta i pokuda, tj. jed, bili bi temelj pravednosti. Svedemo li pravednost na najtemeljniju situaciju, osjećaj pojedinca koji je pretrpio nepravdu, on će u nužnosti kompenzacijskog mehanizma pokušati ostvariti ravnotežu između onoga tko je pretrpio i onoga tko je nanio štetu, oštećeng i krivca. Takav stav Nietzscheu nije bio prihvatljiv, a i kritizirao je izrazit Dühringov antisemitizam.

Na kraju poglavlja u kojem se bavi Dühringovom teorijom pravednosti i izlaže svoju dobrohotnu interpretaciju Druskowitz stavlja dugačku bilješku u kojoj se obračunava s Nietzscheovom pozicijom iz knjige *Uz genealogiju morala* iz 1887. godine. Radi se o poduljem navodu koji ću djelomično ovdje

⁴² Druskowitz, *Moderne Versuche*, p. 40:

»Anders gestaltete sich die Sache, wenn eine Nietzsche persönlich bekannte Persönlichkeit unbefugter Weise über ihn zu Gerichte sass. Das verletzte sein Empfinden, als eine negative Erscheinungsform geistigen Schmarotzerthums, tief. Dieser Fall trat ein, als Dr. Helene Druscovich in ihrem „Versuche zu einem Religionsersatz“ ihn ebenso oberflächlich als rücksichtslos angriff und gegen einen Salter hintanstellte. Er hatte in Zürich freundschaftlich mit der Dame verkehrt und sich über ihre Behandlung englischer Dichter günstig geäußert. Die Arme ist längst dem Wahnsinn verfallen.«

prenijeti:

»<...> No jasno je da je neki oblik pravednosti ukorijenjen u reaktivnim osjećajima, a Nietzscheovi vlastiti argumenti o ovoj temi nesavršeni su i nejasni – a to su uostalom svojstva koje se tiču svih rasprava ovoga pisca. Nesretno je koliko malo profesor Nietzsche zna cijeniti Dühringa u kojemu pretežno vidi agitatora i antisemita. Jedva se može vjerovati vlastitim očima kad se pročita sljedeće mjesto [kod Nietzschea]:

‘Treba samo pogledati pozadinu svake obitelji, svake društvene skupine, svake zajednice: svuda borba bolesnih protiv zdravih — tiha borba većinom blagim otrovom, ubodima igle, podmuklom igrom s pačeničkim izrazom lica, a ponekad i onim bolesnim farizejstvom glasnih gesti koje najradije izigrava ‘plemenito negodovanje’. <...> (još jednom podsjećam čitaocce koji imaju uši na onog berlinskog apostola osvete Eugena Dühringa, koji se u današnjoj Njemačkoj na najneprirodniji i najodvratniji način služi moralnom reklamom: prvi među svim današnjim bukačima-moralistima. Dühring, taj prvi moralni galamdžija, kakvih danas ima i među njemu sličnima, antisemitima). To su sve ljudi od jeda (*ressentiment*), ti fiziološki nesretnici i crvotočine.’

Ovaj je odlomak u svakom pogledu karakterističan za Nietzschea i treba ga shvatiti kao nesvjesni čin osvete onoga manje i slabije prirode protiv višeg, jačeg, zdravijeg, ‘apostola osvete’, Dühringa. Bojimo se da će sam profesor Nietzsche prije svih biti uključen u kategoriju ‘fizioloških nesretnika’. Jer sve više gubi osjećaj za jednostavne ljudske senzacije i prirodno mišljenje, on šuti u sve nepristupačnijim i istodobno opasnijim paradoksima, upada u sve odvratnija brbljanja i oholost, a tmina kod njega preuzima sve znatnije dimenzije. <...> Jedan od najsajnijih stilista i najsajnijih umova našeg vremena, on sebe i svijet obmanjuje o podjednako realnoj nedostatnosti svoje naravi kao i nedostatku neovisnih misli, osim onih koje su lišene trajnosti i opravdanja. Dakle nakon desetljeća okolišnog okušavanja postigao je rezultate koji se lako mogu svesti *ad absurdum* ili se čak opisati kao čudovišni. Na primjer, tvrdnja da progresivna ‘moralizacija’ čovječanstva označava pad višeg ljudskog tipa uvid je ukorijenjen u temeljno krivom shvaćanju ideala humaniteta.«⁴³

⁴³ Druskowitz, *Eugen Dühring*, pp. 61–62, bilješka:

»Doch steht fest, dass eine Form der Gerechtigkeit im reaktiven Gefühle wurzelt und sind Nietzsches eigene Auseinandersetzungen über diesen Gegenstand unvollkommen und vage Eigenschaften die übrigens allen Erörterungen dieses Schriftstellers anhaften. Es ist bedauerlich, wie wenig Professor Nietzsche Dühring zu schätzen versteht, in dem er hauptsächlich den Agitator und Antisemiten sieht. Kaum aber traut man seinen Augen, wenn man folgende Stelle liest (S. 133):

‘Man blicke in die Hintergründe jeder Familie, jeder Körperschaft, jedes Gemeinwesens: überall der Kampf der Kranken gegen die Gesunden, ein stiller Kampf zumeist mit kleinen Giftpulvern, mit Nadelstichen, mit tückischem Duldermienen-spiele, mitunter aber auch mit jenem kranken-Pharisäismus der lauten Gebärde, der am liebsten ‚die edle Entrüstung‘ spielt. <...> Ich erinnere Leser, die Ohren haben, nochmals an jenen Berliner Rache-Apos-

U svojem napadu na Nietzschea Druskowitz izostavlja one momente iz knjige *Uz genealogiju morala* u kojima piše da je biti pravedan uvijek pozitivan osjećaj za koji čovjek mora imati mnogo vrijednosti, snage i plemenitosti kako bi mogao zadržati takav stav usprkos instinktivnom porivu za osvećivanjem ako je nanesena nepravda. No ulaziti sad u neke detaljnije analize Nietzscheova razumijevanja Dühringova pojma pravednosti i odnosa spram samog Dühringa, s jedne strane, te Druskowitzina razumijevanja Dühringa, taj negativan *ménage à trois* pun gorčine s druge, bio bi prevelik zadatak za ovaj tekst.⁴⁴

Ovdje valja spomenuti i jednu zanimljivost. Naime iako se ovdje radi o tek jednoj, premda dugačkoj bilješci u knjizi koja nije imala neku širu recepciju, ipak je zapela za oko Josephu Victoru Widmannu (1842–1911), švicarskom teologu, pedagogu i piscu, inače Nietzscheovu poznaniku i korespondentu. On je u kulturno utjecajnim švicarskim novinama *Der Bund* objavio feljton posvećen Nietzscheovu odnosu spram Wagnera u kojem je vrlo žestoko napao Nietzschea, što se objašnjava i time da je Widmann bio blizak prijatelj kom-

tel Eugen Dühring, der im heutigen Deutschland den unanständigsten und widerlichsten Gebrauch vom moralischen Bumbum macht: Dühring, das erste Moral-Großmaul, das es jetzt gibt, selbst noch unter feines Gleichen, den Antisemiten) Das sind alles Menschen des Ressentiment, diese physiologisch Verunglückten und Wurmstichigen.'

Doch ist diese Stelle in jeder Beziehung für Nietzsche charakteristisch und als ein unbewusster Racheakt der geringeren und schwächeren Natur an der höheren, stärkeren, gesunden, an dem „Rache-Apostel“ Dühring aufzufassen. Wir fürchten, dass in die Kategorie der „physiologisch Verunglückten“ Allen voran Professor Nietzsche selbst wird einzureihen sein. Denn es kommt ihm immer mehr der Sinn für einfach menschliche Empfindungen und für natürliches Denken abhanden, er schweigt in immer haltloseren und zugleich gefährlicheren Paradoxien, gefällt sich in immer abstoßenderen Gefalbader, und Großmannssucht und Dünkelhaftigkeit nehmen immer bedenklichere Dimensionen bei ihm an. <...> Einer der glänzendsten Stilisten und geistvollsten Köpfe unserer Zeit, täuscht er sich und die Welt über die gleichwohl bestehende Insuffizienz seines Wesens und den Mangel an selbständigen Gedanken, es wären denn solche, die jeder Haltbarkeit und Berechtigung entbehren. So ist er nach jahrzehntelangem Umhertasten zu Resultaten gelangt, die mit Leichtigkeit ad absurdum können geführt oder geradezu als ungeheuerlich müssen bezeichnet werden, wie z. B. die Behauptung, daß die fortschreitende 'Moralisierung' der Menschheit den Untergang des höheren menschlichen Typus bedeute, eine Anschauung, die eben in einer grundfalschen Auffassung des Humanitätsideals wurzelt.«

⁴⁴ Detaljnije o Nietzscheovu razumijevanju osvete i odnosa prema Dühringu može se čitati u članku: Paolo Stellino, »Affekte, Gerechtigkeit und Rache in Nietzsches *Zur Genealogie der Moral*«, *Friedrich Nietzsche – Geschichte, Affekte, Medien, Jahrbuch der Nietzschegesellschaft* 15, hrsg. von Volker Gerhardt und Renate Reschke (Oldenburg: Akademie Verlag, 2009), pp. 247–255.

Poblize o Nietzscheovu odnosu spram Dühringa može se pročitati i u: Aldo Venturelli, »Asketismus und Wille zur Macht, Nietzsches Auseinandersetzung mit Eugen Dühring«, *Nietzsche-Studien* 15 (1986), pp. 107–139.

pozitora Johannes Brahmisa o kojem je pak Nietzsche negativno pisao u *Der Fall Wagner*. U tom feljtonu, pod naslovom *Nietzscheov odmak od Wagnera*, Widmann završava, tj. poentira, svoj tekst upravo navodeći podulji navod iz Druskowitzina gore navedenog teksta, uvodeći ga riječima: »Nietzsche je <...> za nas mrtav.«⁴⁵

U svojoj knjizi iz 1888. godine *K novom učenju*⁴⁶ Druskowitz, opet u jednoj bilješci, spominje probleme u Nietzscheovu razumijevanju *nadžovjeka*:

»Htjelo bi se identificirati biološki napredak ponad sadašnje ljudske organizacije, kako ga mi pomišljamo nasuprot nauku Friedricha Nietzschea o »nadčovjeku«, kako ga je on iznio u onoj čudnovatoj knjizi *Tako je govorio Zarathustra*. Već nam se sama oznaka koju Nietzsche bira za svoj ideal čini kao zabluda. Sam ideal, kako nam je prikazan u ovoj misaonoj poeziji, jednostavno je genij, ponad kojeg bi se, prema našem mišljenju, zapravo uzdignuo jedan viši tip tako da bi time i sam genij ostao zarobljen u ljudskoj polovičnosti i nedostatku više spoznaje, pri čemu on [genij, Nietzscheov nadčovjek] mora biti nadvladan.«⁴⁷

U ovoj knjizi Druskowitz, za razliku od pretežno negativnog opisa u *Modernim pokušajima nadomjeska za religiju*, želi dati skicu pozitivnog prikaza »višeg ljudskog tipa«, tj. naznačiti smjer u kojem bi se evolucijski razvoj čovječanstva trebao razvijati. Radi se o napretku u ljudskoj organizaciji, u nečemu što Druskowitz naziva »višom spoznajom«, koja se sastoji u prevladavanju dualizma, i potpunijem, dubljem i bogatijem pogledu na svijet. Druskowitz ovdje naglašava razliku naspram darvinizma: za nju se taj napredak ostvaruje u *duhovnoj* organizaciji ljudi koji su »potpuno izvan područja njegova svjesnog

⁴⁵ Radi se o igri riječima i aluziji na Nietzscheov spis *Der Fall Wagner*. Usp. Josef Victor Widmann, »Nietzsches Abfall von Wagner«, *Der Bund* 39/321, 20. i 21. 11. 1888. g.

Widmann je autor još jedne ranije i naizgled negativne recenzije Nietzschea: Josef Victor Widmann, »Nietzsches gefährliches Buch«, *Der Bund*, sv. 37/256 od 16. i 17. 09. 1886. g. Taj je feljton poslije postao poznat upravo po svom naslovu, *Nietzscheova opasna knjiga*, kao jedan od najranijih tekstova autora koji je shvatio dubinu, silinu i opasnost koja se krije u Nietzscheovim knjigama. Prema nekim opaskama čini se da je Nietzsche bio više polaskan nego uvrijeđen tom recenzijom u kojoj ga Widmann uspoređuje s kolima s dinamitom koja se spuštaju od tunela Gotthard prema mirnoj dolini, najavljujući svoj opasan dolazak uzdizanjem crne zastave.

⁴⁶ Vidi bilj. 25.

⁴⁷ Druskowitz, *Zur neuen Lehre*, p. 38:

»Man wolle den biologischen Fortschritt über die jetzige Organisation des Menschen hinaus, wie wir ihn denken, nicht mit Friedrich Nietzsches Lehre vom „Übermenschen“, welcher er in dem seltsamen Buche „Also sprach Zarathustra“ Ausdruck verliehen hat, identifizieren. Schon die Bezeichnung, die Nietzsche für sein Ideal wählt, erscheint uns als ein Missgriff. Das Ideal selbst aber, welches uns in dieser Gedankendichtung vorgeführt wird, ist einfach der Genius, über welchen der höhere Typus-, wie wir ihn denken, sich eben erheben würde indem ja auch der Genius in der Menschlichen Halbheit und im Mangel an höherer Erkenntnis noch befangen bleibt, der eben überwunden werden soll.«

stremljenja«. ⁴⁸ Naspram tog bitnog *kvalitativnog* skoka, kako ga zamišlja Druskowitz, Nietzscheov »nadčovjek«, mogli bismo reći, pojavljuje se tek kao puki *kvantitativni* napredak: on jest i ostaje čovjek, premda unaprijeđen i poboljšan.

Potpuniju sliku svojih misli Druskowitz nudi u svojoj zadnjoj knjizi *Pesimistične kardinalne postavke* iz 1905. godine. ⁴⁹ U četvrtom dijelu te knjige, pod naslovom »Muškarac kao logička i čudoredna nemogućnost i kao prokletstvo svijeta«, Druskowitz se još jednom vraća na problem osvete i na svoje nezadovoljstvo Nietzscheom:

»Slijepa volja za moć, kako se naziva nečista temeljna muškarčeva značajka, po našem je mišljenju ono najpokvarenije i najgluplje u čitavom prirodnom uređenju. Odmazda je slabljenje inteligencije kod potomaka, jer čudovište, koje je slijepo težilo k moći, za sobom često ostavlja samo više ikre, kao što mnogostruko dokazuje duhovni ustroj našeg plemstva. Zato se k najozloglašnijim glupostima kojima je germanstvo ikada robovalo ubraja štovanje nekog stanovitog Nietzschea koji je podilazio toj lošoj temeljnoj značajki na najgluplji i osude najvredniji način. Kako je germanska inteligencija mogla zapasti u nesreću da [cijeni] bedastog švicarskog filologa, kojeg je poznati kroničar i novelist G. Keller tako izvrsno karikirao kao grofa Strapinskoga u priči 'Odjeća čini ljude', jest i ostat će neshvatljivo. Na sreću, ubrzo se ponovno zauzeo stav protiv glupog i u duhu totalno poidiočenog pisca te se nadamo da više nikada nećemo biti dovedeni u mučnu situaciju da se moramo blamirati zbog subjekta i njegovih bedastoća, koji se toliko uspalio za obično plemstvo i ergo za puku popovštinu. Jer ta budala nije bila samo smrtni neprijatelj filozofije s jedne strane, nego s druge strane još i neprijatelj jednostavnog kršćanstva, čije moralno učenje, ako već ne oštroumno, ipak može biti nazvano dobrim i nema nikakve veze s običnom samovoljom.« ⁵⁰

U trenutku kad Druskowitz ovo objavljuje Nietzsche je već pet godina mrtav, a ona je već četrnaestu godinu na liječenju u umobolnici. S obzirom na te podatke teško je vrednovati ove riječi. Je li neukusno tako pisati o mrtvom Nietzscheu? Je li ona uopće znala da je Nietzsche umro?

Bilo kako bilo, u ovoj knjizi, koja je, usput rečeno, napisana gotovo ničeanskim stilom nizanja fragmenata i aforizama, Druskowitz oslikava jednu protu-utopijsku viziju savršenijeg čovječanstva u kojem žene imaju apsolutni primat. One su duhovnija i savršenija bića od muškaraca i stoga moraju biti odvojene od njih. One su spoznale »nadsferu«. Njezina »nadsfera« (Übersphere) odgovor je na Nietzscheova »nadčovjeka«. To je izvanljudska najviša razina realnosti, svojevrsna *causa finalis* kojom čovječanstvo teži na višem stupnju razvoja. Radi

⁴⁸ Ibid., p. 39: »<...> welche gänzlich außer dem Bereiche seiner bewußten Anstrengung fallen <...>.«

⁴⁹ Helene Druskowitz, *Pesimističke kardinalne postavke*, uredili i preveli Luka Boršić i Ivana Skuhala Karasman (Zagreb: Institut za filozofiju – Naklada Jurčić, 2018), odakle su i svi navodi. Nadalje u bilješkama: Druskowitz, *Pesimističke kardinalne postavke* (1918).

⁵⁰ Ibid., pp. 93–95.

se o jednom neobičnom obliku monizma koji se ostvaruje dokidanjem materije kao nečeg bezvrijednog. Dosezanjem »nadsfere« čovječanstvo, tj. pretežno njegov ženski dio, shvaća ništavnost materije i svega materijalnoga pa su stoga žene spremne prihvatiti ulogu voditeljica u smrt. Unutar izlaganja tih svojih razmišljanja Druskowitz osjeća potrebu još jednom udariti po Nietzscheu, no ovaj put bez pokušaja argumentacije, riječima natopljenima mržnjom.

Zaključak

Odnos između Helene Druskowitz i Friedricha Nietzschea započeo je 1884. godine obostranim entuzijazmom i intelektualnom bliskošću, a završio tri godine kasnije obostranim uvredama i naposljetku, gotovo bismo mogli reći, mržnjom. Na temelju postojećih tragova ne može se jednoznačno zaključiti koji je bio uzrok toga obrata.

Postoji nekoliko načina da se taj obrat objasni. Prvi su svakako notorni Nietzscheovi mizogini literarni ispadi. Kao što je poznato, Nietzsche je u svojim ranijim djelima, tj. do 1883. godine kad je objavio prvi dio *Zaratustre*, bio iznimno pozitivno raspoložen prema ženskoj emancipaciji i općenito se pozitivno izražavao o ženama u svojim djelima tako da se čak može govoriti o Nietzscheovu feminizmu. Poznato je da se kao mladi profesor na sveučilištu u Baselu borio, doduše neuspješno, za to da se ženama dopusti pristup studiju, za koje zalaganje je tražio da se zabilježi u javno dostupnim aktima sveučilišta.⁵¹ No stvar se mijenja s dolaskom *Zaratustre*. Što se kod Nietzschea dogodilo u to vrijeme eda se radikalno promijenio? Julian Young pretpostavlja da je uzrok osobno-psihologijske naravi: da su propao pokušaj braka i odbijena veza s Lou Salomé (1861–1937), što se slučilo baš u vrijeme nastanka *Zaratustre*, potaknuli Nietzschev okret k mizoginiji.⁵² Bilo kako bilo, ako pogledamo gore navedena mjesta, iz dva Druskowitzina pisma Meyeru proizlazi da je baš čitanjem *Zaratustre* Druskowitz promijenila svoj entuzijastični pristup Nietzscheu i svu inicijalnu strast objasnila kao *passion du moment*.

Kod same Druskowitz do neke mjere možemo pratiti suprotan razvojni smjer: ona se od žene sklone muškom društvu pretvorila u osobu koja je napisala jedan od najžešćih muškomrzačkih tekstova.⁵³ Kao što Nietzsche sam u jednom

⁵¹ Curt Paul Janz, *Vita di Nietzsche*, Vol. I: *Il profeta della tragedia 1844–1879* (Roma – Bari: Gius. Laterza & Figli), p. 586.

⁵² Julian Young, »Nietzsche and Women«, u: Ken Gemes and John Richardson (eds), *The Oxford Handbook of Nietzsche* (Oxford: Oxford University Press, 2013), pp. 46–61.

⁵³ Detaljnije o tome u: Luka Boršić, »Helene Druskowitz u osvit modernog muškomrstva«, u: Luka Boršić i Ivana Skuhala Karasman (ur.), *Filozofkinje u Hrvatskoj* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2017), pp. 131–145.

trenutku piše Malwidi von Meysenbug koncem veljače 1887. godine,⁵⁴ on je sam pretpostavljao da ga se percipira kao mizoginog pisca, uspoređujući se sa Schopenhauerom, za što sumnja da je »njegov grijeh« kojim je otjerao od sebe svoje pratiteljice.⁵⁵ No Druskowitz se, kad kritizira Nietzschea, ni jednom ne poziva na Nietzscheove mizogine stavove, tj. nigdje ne daje naslutiti da bi je ono što mi danas doživljavamo kao mizogino kod Nietzschea uistinu smetalo. Jedino mjesto gdje ga uspoređuje sa Schopenhauerom nema veze sa ženomrstvom i čini se kao iskrena pohvala.⁵⁶ Štoviše, poznat je stanoviti *paradoks*, koji je više puta percipiran u uistinu obilnoj sekundarnoj literaturi posvećenoj odnosu Nietzschea prema ženama, a to je taj da, usprkos Nietzscheovim nedvojbeno mizoginim izriječima u *Zaratuštri* i u kasnijim spisima, Nietzscheu nisu okrenule leđa njegove mnogobrojne prijateljice čak ni ako su pripadale tzv. prvom valu feminizma, kao što je to bila Meta von Salis-Marschlins, koja je ne samo bila vrlo bliska s Nietzscheom cijeli život već se pobrinula za financijsku situaciju Friedricha i njegove sestre Elisabeth pod kraj njegova života.⁵⁷

Glede toga preostaje nam prihvatiti sljedeće rješenje. Možda su Nietzscheovi mizogini ispadi u *Zaratuštri* bili povod Druskowitzinu »otrežnjenju« u njezinoj zanesenosti Nietzscheom, no ona je, kao i neki suvremeni interpreti Nietzschea, primjerice Walter Kaufmann, vjerojatno smatrala da su njegovi negativni stavovi prema ženama svojevrsna aberacija u njegovoj filozofiji, neki izvanjski psihologijski umetak koji se zapravo ne tiče evaluacije njegove filozofije u cjelini. Nju je zanimala Nietzscheova filozofija. Ako je tomu tako, onda bi njezino razočaranje u Nietzscheu bilo čisto filozofske naravi. Iz cjeline Druskowitzina opusa, a pogotovo iz porazbacanih i šturih kritika Nietzschea, dalo bi se zaključiti da Nietzsche za nju *nije bio dovoljno radikal*, da je zakazao u tome da do krajnjih konzekvenci dotjera svoju prema tradicionalnim kršćanskim vrijednostima destruktivnu filozofiju, što je pak ona pokušala učiniti. Pretpostavimo li iskrenost njezina »projekta«, a ne to da se radi o pukom jedu i pokušaju udaranja tamo gdje najviše boli – što je u Nietzscheovu slučaju bilo udarati po *Zaratuštri* i »njegovoj filozofiji« – uistinu si možemo zamisliti da ju

⁵⁴ Vidi p. 409 u ovom članku.

⁵⁵ Schopenhauer je, kao i danas, i onda bio na glasu kao ženomrzac glede, primjerice, svojeg izričaja da su »<...> žene svojevrsna međufaza između djeteta i muškarca, koji je ljudsko biće u pravom smislu«.

Arthur Schopenhauer, »On Women«, *Parerga and Paralipomena*, Vol. II, ed. E. F. J. Payne (Oxford: Clarendon Press, 1974), pp. 614–626, na pp. 614–615.

⁵⁶ Vidi gore na p. 413.

⁵⁷ Postoje pokušaji da se očiti Nietzscheovi mizogini izrijeci interpretiraju u suprotnom ključu, čak do toga da se Nietzschea i u fazi nakon *Zaratuštre* proglasi feministom. Usp. Lawrence J. Hatab, »Nietzsche on Women«, *Southern Journal of Philosophy* 19/3 (1981), pp. 333–345.

je doista pogodilo to da u Nietzscheu, koji je inače i intelektualno i literarno bio toliko moćan, što mu Druskowitz opetovano priznaje, nije pronašla dovoljno snažnog saveznika u razvijanju kongenijalnih ideja.

Na kraju, kao svojevrsni kuriozum, možemo spomenuti i jedno sasvim psihologističko razumijevanje Druskowitzina odnosa spram Nietzschea. U korespondenciji između Louise François i Conrada Ferdinanda Meyera Druskowitz je bila toliko česta tema da bi se moglo reći da im je bila svojevrsna fascinacija, pogotovo za François. U pismu datiranom 10. listopada 1888. godine ona ovako komentira gore navedenu bilješku iz Druskowitzina djela *Moderni pokušaji nadomjeska za religiju*:

»Knjiga naše gospođice [*Moderni pokušaji nadomjeska za religiju*] uglavnom mi je bila užitak. Uostalom, ona je dobra priroda i izvrsno rezonira. Kakva šteta što ponekad, rijetko, sklizne u bezobraznost, što je u potpunosti *mauvais genre* <...>. Također bi jednom trebala prestati javno kinjiti prof. Nietzschea i pustiti ga na miru. Inače će se reći da bi se rado udala za njega.«⁵⁸

Literatura

- Boršić, Luka. »Helene Druskowitz u osvjet modernog muškomrštva«, u: Luka Boršić i Ivana Skuhala Karasman (ur.), *Filozofkinje u Hrvatskoj* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2017), pp. 131–145.
- Bridgwater, W. P. »C. F. Meyer and Nietzsche«, *The Modern Language Review* 60/4 (1965), pp. 568–583.
- Brown, Malcolm B. »Friedrich Nietzsche und sein Verleger Ernst Schmeitzner. Eine Darstellung ihrer Beziehung«, *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 28 (1987), pp. 215–291.
- Druskowitz, Helene. »Brief an Friedrich Nietzsche. 12/10/1884.«, *Briefe an Nietzsche. Briefwechsel*, pismo br. 252, hrsg. Helga Anania-Hess, Giorgio Colli und Mazzino Montinari (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1981), Vol. III/2, p. 252.
- Druskowitz, Helene. *Moderne Versuche eines Religionsersatzes* (Heidelberg: Georg Weiss Verlag, 1886).

⁵⁸ Louise von François, Conrad Ferdinand Meyer, *Ein Briefwechsel*, hrsg. von Anton Bettelheim (Berlin: Walter de Gruyter; Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, 1920), p. 235. Pismo je datirano 15. listopada 1888:

»Das Buch unseres Fräuleins [*Moderne Versuche eines Religionsersatzes*] hat mir im Grunde Freude gemacht. Es ist doch eine tüchtige Natur und raisonnirt vorzüglich. Wie schade, daß ihr zuweilen, selten, eine Insolenz entschlüpft, die durchaus *mauvais genre* ist <...>. Auch sollte sie einmal aufhören, den Prof. Nietzsche (pa. 61) öffentlich zu züchtigen, ihm die Ruhe [*corr. ex* Ruthe] zu geben. Man wird sagen, sie hätte ihn gern geheiratet.«

- Druskowitz, Helene. *Zur neuen Lehre* (Heidelberg: Georg Weiss Verlag, 1888).
- Druskowitz, Helene. *Eugen Dühring. Eine Studie zu seiner Würdigung* (Heidelberg: Georg Weiss Verlag, 1889).
- Druskowitz, Helene. *Zur Begründung einer überreligiösen Weltanschauung* (Heidelberg: Georg Weiss Verlag, 1889).
- Druskowitz, Helene. *Pessimistische Kardinalsätze* (Wittenberg: Herrosé und Ziemsen, [1905]).
- Druskowitz, Helene. *Pesimističke kardinalne postavke*, uredili i preveli Luka Boršić i Ivana Skuhala Karasman (Zagreb: Institut za filozofiju – Naklada Jurčić, 2018).
- François, Louise von; Meyer, Conrad Ferdinand. *Ein Briefwechsel*, hrsg. Anton Bettelheim (Berlin: Walter de Gruyter; Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, 1920).
- Hatab, Lawrence J. »Nietzsche on Women«, *Southern Journal of Philosophy* 19/3 (1981), pp. 333–345.
- Janz, Curt Paul. *Vita di Nietzsche*, Vol. I: *Il profeta della tragedia 1844–1879* (Roma – Bari: Gius. Laterza & Figli, 1981).
- Janz, Curt Paul. *Vita di Nietzsche*, Vol. II: *Il filosofo della solitudine 1879/1888* (Roma – Bari: Gius. Laterza & Figli, 1981).
- Ferdinand Conrad Meier Nachlass*, Zürich, Zentralbibliothek, sig. Ms CFM 331.7.
- Klaas Meilier, Brigitta. *Hochsaison in Sils-Maria. Meta von Salis und Friedrich Nietzsche. Zur Geschichte ihrer Begegnung*. (Basel: Schwabe Verlag, 2005).
- Montinari, Mazzino. »Nietzsche – Hillebrand«, *Studia Nietzscheana* (Paris: Nietzsche Source, 7. lipnja 2014); <http://www.nietzschesource.org/SN/montinari-2014> (pristupljeno 20. listopada 2018).
- Nietzsche, Friedrich. »An Franz Overbeck«, *Digitale Kritische Gesamtausgabe. Werke und Briefe* (eKGWB/BVN-1883,431). [*Digital Critical Edition of Nietzsche's Works and Letters*, based on the critical text by Giorgio Colli and Mazzino Montinari (Berlin – New York: de Gruyter, 1967–), edited by Paolo D'Iorio, published by Nietzsche Source, www.nietzschesource.org], <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1883,431> (pristupljeno 1. studenoga 2018).
- Nietzsche, Friedrich. »Brief an Elisabeth Nietzsche: 22/10/1884«, *Digitale Kritische Gesamtausgabe. Werke und Briefe* (eKGWB/BVN-1884,549). [*Digital Critical Edition of Nietzsche's Works and Letters*, based on the critical text by Giorgio Colli and Mazzino Montinari (Berlin – New York: de Gruyter, 1967–), edited by Paolo D'Iorio, published by Nietzsche Source, www.nietzschesource.org], <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1884,549> (pristupljeno 21. listopada 2018).
- Nietzsche, Friedrich. »Brief an Franz Overbeck: Ende Oktober 1884«, *Digitale Kritische Gesamtausgabe. Werke und Briefe* (eKGWB/BVN-1884,551). [*Digital Critical Edition of Nietzsche's Works and Letters*, based on the critical text by Giorgio Colli

- and Mazzino Montinari (Berlin – New York: de Gruyter, 1967–), edited by Paolo D’Iorio, published by Nietzsche Source, www.nietzschesource.org, <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1884,551> (pristupljeno 1. studenoga 2018).
- Nietzsche, Friedrich. »Brief an Franziska und Elisabeth Nietzsche: 4./5. November 1884. <Zürich, 4./5. November 1884>«, *Digitale Kritische Gesamtausgabe. Werke und Briefe* (eKGWB/BVN-1884,552). [*Digital Critical Edition of Nietzsche’s Works and Letters*, based on the critical text by Giorgio Colli and Mazzino Montinari (Berlin – New York: de Gruyter, 1967–), edited by Paolo D’Iorio, published by Nietzsche Source, www.nietzschesource.org, <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1884,552> (pristupljeno 3. studenoga 2018).
- Nietzsche, Friedrich. »Brief an Heinrich Köselitz: 14/02/1885«, *Digitale Kritische Gesamtausgabe. Werke und Briefe* (eKGWB/BVN-1885,573). [*Digital Critical Edition of Nietzsche’s Works and Letters*, based on the critical text by Giorgio Colli and Mazzino Montinari (Berlin – New York: de Gruyter, 1967–), edited by Paolo D’Iorio, published by Nietzsche Source, www.nietzschesource.org, <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1885,573> (4. studenoga 2018).
- Nietzsche, Friedrich. »Brief an Heinrich Köselitz: 21/08/1885«, *Digitale Kritische Gesamtausgabe. Werke und Briefe* (eKGWB/BVN-1885,624). [*Digital Critical Edition of Nietzsche’s Works and Letters*, based on the critical text by Giorgio Colli and Mazzino Montinari (Berlin – New York: de Gruyter, 1967–), edited by Paolo D’Iorio, published by Nietzsche Source, www.nietzschesource.org, <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1885,624> (pristupljeno 5. studenoga 2018) .
- Nietzsche, Friedrich. »Brief an Helene Druskowitz: Mitte August 1885«, *Digitale Kritische Gesamtausgabe. Werke und Briefe* (eKGWB/BVN-1885,623). [*Digital Critical Edition of Nietzsche’s Works and Letters*, based on the critical text by Giorgio Colli and Mazzino Montinari (Berlin – New York: de Gruyter, 1967–), edited by Paolo D’Iorio, published by Nietzsche Source, www.nietzschesource.org, <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1885,623> (pristupljeno 1. studenoga 2018).
- Nietzsche, Friedrich. »Brief an Malwida von Meysenbug: Ende Februar 1887«, *Digitale Kritische Gesamtausgabe. Werke und Briefe* (eKGWB/BVN-1887,809). [*Digital Critical Edition of Nietzsche’s Works and Letters*, based on the critical text by Giorgio Colli and Mazzino Montinari (Berlin – New York: de Gruyter, 1967–), edited by Paolo D’Iorio, published by Nietzsche Source, www.nietzschesource.org, <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1887,809> (pristupljeno 1. studenoga 2018).
- Nietzsche, Friedrich. »Brief an Carl Spitteler: 17/09/1887«, *Digitale Kritische Gesamtausgabe. Werke und Briefe* (eKGWB/BVN-1887,914). [*Digital Critical Edition of Nietzsche’s Works and Letters*, based on the critical text by Giorgio Colli and Mazzino Montinari (Berlin – New York: de Gruyter, 1967–), edited by Paolo

- D'Iorio, published by Nietzsche Source, www.nietzschesource.org], <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/BVN-1887,914> (pristupljeno 10. studenoga 2018).
- Nietzsche, Friedrich. *Also sprach Zarathustra* I–IV, hrsg. Giorgio Colli und Mazzino Montinari (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1999).
- [Friedrich Nietzsche]. *Nietzsches persönliche Bibliothek*, hrsg. Giuliano Campioni, Paolo D'Iorio, Maria Criatina Fornari, Francesco Fronterotta, Andrea Orsucci, *Supplementa Nietzscheana*, edited by Thomas Böning, Wolfgang Müller-Lauter and Karl Pestalozzi, Vol. 6 (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2003).
- Salis-Marschlins, Meta von. *Philosoph und Edelmensch. Ein Beitrag zur Charakteristik Friedrich Nietzsches* (Leipzig: C. G. Naumann, 1897).
- Salter, William Mackintire. *Die Religion der Moral* (Leipzig – Berlin: Wilhelm Friedrich, 1885).
- Schopenhauer, Arthur. »On Women«, *Parerga and Paralipomena*, vol. II, ed. E. F. J. Payne (Oxford: Clarendon Press, 1974), pp. 614–626.
- Stellino, Paolo. »Affekte, Gerechtigkeit und Rache in Nietzsches *Zur Genealogie der Moral*«, *Friedrich Nietzsche – Geschichte, Affekte, Medien: Jahrbuch der Nietzschegesellschaft* 15, hrsg. Volker Gerhardt und Renate Reschke (Oldenburg: Akademie Verlag, 2009), pp. 247–255.
- Venturelli, Aldo. »Asketismus und Wille zur Macht, Nietzsches Auseinandersetzung mit Eugen Dühring«, *Nietzsche-Studien* 15 (1986), pp. 107–139.
- Widmann, Josef Victor. »Nietzsches gefährliches Buch«, *Der Bund* 37/256, 16. i 17. 9. 1886.
- Widmann, Josef Victor. »Nietzsches Abfall von Wagner«, *Der Bund* 39/321, 20. i 21. 11. 1888.
- Young, Julian. »Nietzsche and Women«, u: Ken Gemes and John Richardson (eds), *The Oxford Handbook of Nietzsche* (Oxford: Oxford University Press, 2013), pp. 46–61.

Helene Druskowitz and Friedrich Nietzsche

Summary

In this text the relationship between Helene Druskowitz and Friedrich Nietzsche is analyzed from two perspectives: in its the historical and philosophical context. The historical context is based on the preserved correspondence between Druskowitz and Nietzsche as well as various contemporaries who mention and comment on their intellectual relationship. The philosophical context is based on Druskowitz's philosophical texts in which she refers to Nietzsche. The conclusion is that Druskowitz was disappointed with Nietzsche because, according to her understanding, he failed in

completing his project of describing the world as it is in its essence, and which could be attained by enlightening people. The more she realised the power and strength of Nietzsche's literary genius, the more disappointed she became.

Although a radical feminist, Druskowitz does not comment on Nietzsche's explicit misogynistic positions of which she must have been aware.

Keywords: Helene Druskowitz, Friedrich Nietzsche, misogyny, misandry, Übermensch, Zürich